

Традиционни кулинарни названия като фразеологично ядро на устойчиви сравнения в български език

Ана Кочева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

anak@abv.bg

Резюме: Народната кулинарна терминология се свързва преди всичко с бита, с материалната и духовна култура на българина, с народния светоглед и религиозните представи и вярвания, но има и собственолингвистични измерения. Кулинарна лексика може да бъде част от фразеологичното ядро на устойчивите сравнения. Предложеният нов кръг от традиционни кулинарни опорни думи (фразеологични ядра) от дясната част на устойчивите сравнения, т.е. от компаратума, е съставен с отчитане на делитбите, основани само върху трите главни начина за специална термична преработка (варене, печене, пържене). Той е съобразен с произхода (растителен или животински) на храните. С него се рисува една интересна картина, която потвърждава етнокултурологичните наблюдения за историческия развой на обработката на храните.

Ключови думи: *кулинарни названия, фразеологично ядро, устойчиви сравнения*

Проблемът за лингвистичния анализ на българската кулинарна лексика е относително нов, въпреки че названията, които я съставят, са били разглеждани от различни аспекти (етноложки, културоложки, социологичен) в редица по-значителни изследвания на авторите досега, от които ще спомена само няколко – (Маринов/Marinov 1994: 96-100; Вакарелски/Vakarelski 1974: 212-226; Хаджийски/Hadzhiski 1974: 65-69; Маркова/Markova 2011: 5-334). Както личи от заглавията на трудовете (вж. приложената библиография), народната кулинарна терминология се свързва с бита, с материалната и духовна култура на българина, с народния светоглед и религиозните представи и вярвания. Предимно лингвистичен характер в последно време има прецизно изработеният обемист дисертационен труд на М. Котева „Названия за храни и напитки и начините на тяхното приготвяне в българските говори“, който за съжаление още не е отпечатан. Крачка напред в лингвистично отношение представлява и работата по проекта, финансиран от ФНИ, „Интерактивна кулинарна карта на българската езикова територия“, по който работи екип от Секцията за българска диалектология и лингвистична география в Института за български език при БАН. Част от изпълнението на проекта е и това изследване. Материалът за него, освен че е лично събран, е съобразен и с този в Архива за БДР и най-вече с проучването на Кювлиева (Кювлиева/ Kyuvlieva 1986). Това се отнася също така и до някои традиционни теоретични постановки за устойчивите сравнения (УС), приети от нея в цитираното изследване. За разлика обаче от Кювлиева, която не обособява самостоятелна тематична група за УС, свързани с кулинарна лексика във фразеологичното ядро, тук се обръща специално внимание именно на този проблем.

Синоним на термина **фразеологично ядро** е терминът **опорна дума** в УС (по Судоплатова/Sudoplatova 1979: 48-61). Фразеологичното ядро винаги е представено от пълнозначна дума (глагол, съществително, прилагателно и наречие), то стои от дясната страна във фразеологизма след задължителната употреба на наречие//предлог **като**, което осъществява свързващата функция с лявата му страна. Така напр. в УС *сладък като симид* ярко се очертават две части: **лява** (*сладък*) и **дясна** (*като симид*). **Лявата** носи още названието **основание на сравнението** (лат. *tertium comparationis*). **Дясната** се състои от задължителната непълнозначна дума-свързка *като* (лат. *comarator*) и пълноценното в лексикално и семантично отношение съществително *симид* (*comaratum*). Лявата част се нарича още сравнявана, а дясната сравняваща. Именно в сравняващата част се намира **опорната дума//фразеологичното ядро** (*симид*).

Кръгът от **опорни думи** в дясната част е съставен в тази статия от български традиционни кулинарни названия. Както вече отбелязах, такъв у Кювлиева няма. Тематично у нея са представени други кръгове: а) диви животни, птици, влечуги, насекоми, риби; б) домашни животни; в) явления и обекти от природата; г) обекти от бита; д) растения и техните плодове; е) религиозни представи, църковен бит и суеверия; ж) етноними; з) части от човешкото тяло.

Предложеният нов кръг от традиционни кулинарни опорни думи (фразеологични ядра) от дясната част на УС, т.е. от компаратума, е съставен с отчитане на делитбите, основани само върху **трите главни начина за специална термична преработка** (варене, печене, пържене). Той е съобразен с произхода (растителен или животински) на храните. С него се рисува една интересна картина, която потвърждава етнокултурологичните наблюдения за историческия развой на обработката на храните. Ето и създадената класификация:

I. УС с опорни думи в компаратума, свързани с **варенето**:

1. Названия за ястия с основни съставки от **растителен произход**

а) Варива:

боб (*рядък//гъст//прост//гласовит като варен боб*); **фасул** (*прост като фасул*); **вариво** ‘боб’ (*горя за вода като вариво*); **граф** ‘боб’ (*сакан како граф*). Семантиката на цялостните УС тук и по-нататък не се привежда, защото в по-голямата част от примерите тя е от градуален тип, т.е. повтаря, но в много по-висока степен като интензификатор качеството, количеството, действието от лявата част на компаративния модел: *рядък като боб* ‘много//извънредно//прекалено рядък’. (По-подробно за това вж. Кочева / Kocheva 2017: 415-423.) При другите два случая - контрастносемантичните и наративните – значенията се привеждат. (По-подробно вж. Кочева / Kocheva 2015: 177-184 и Кочева / Kocheva 2019: 238-243).

С много малки изключения семантично УС имат общобългарски характер, поради което не се налага да се привеждат данни за географското им разпространение.

зеле (*вони//мирише като <готвено>зеле* ‘много вони/мирише’ – с градуално значение); **леща** (*обичам като леща <на Великден>* ‘никак не обичам’ – с контрастносемантично

значение); **леща** (*белязан като катадневна леща* – с наративно значение, установяващо определен факт, без да го интензифицира или отрича).

б) напитки, получени чрез варене на растителни продукти:

чай (*вода като чай*); **ракия** (*слаб като последна ракия, лют като ракия*); **зехтин** (*отгоре като зехтин над вода* ‘винаги отгоре’) – наративни УС.

2. Названия за ястия от меса на животни и от животински продукти, получени чрез варене:

а) храни от меса на животни: **заек** (*опулям очи като варен заек; сух като варен заек; червен като варен заек; зачервявам се като варен заек; смея се//хия се като варен заек*); **рак** (*изчервявам се като варен рак*); **пача** (*смея се//хия се като варена пача*); **глава** (*озъбил се в тенджерата като козя глава*); **мозък** (*като мозък* ‘за означаване на вкусови качества във висока степен’); **кокал** (*дрънкам като кокал в тенджерата* ‘много приказвам’).

б) храни и напитки от животински продукти: **сирене** (*струпваме се//сбираме се като котки на сирене; бял като сирене; погаждаме се като сирене и жежжок леп*); **масло** (*върви ми като по мед и масло; изскача като масло над вода*); **мътеница** (*пуля се като буля в мътеница* ‘пуля се глуповато’ – наративно УС).

II. УС с опорни думи в компаратума, свързани с **печенето**:

1. Названия за печени храни с растителен произход:

а) храни от печени зеленчуци и плодове: **праз** (*захилил се като печен праз*); **тиква** (*мек като печена тиква*); **киселици** (*сладки като печени киселици* ‘много кисели’ – контрастносемантично УС, което е на границата с градуалносемантичните фразеологизми).

б) названия за хляб и хлебни изделия: **хляб** (*говоря като че ли три дни хляб не съм ял* ‘говоря съвсем слабо, немощно’; *погаждат се като сирене и жежжок леп; погаждат се като хляб и сол; увесил//обвесил уши като пазарски хляб; продавам като топъл хляб; разграби се като бял хляб; обичам като на хляба мекото; рева като циганче за ръжевия хляб*); **геврек** (*излагам се като опечен геврек на кошница*); **симид** (*продавам като топъл симид; хляб като симид*); **баница** (*дрипав//парцалив като баница; сладък//благ като баница*); **млин** (*син като млин*); **комат** (*рева като за ръжевия комат*).

2. Названия за печени меса от животни и мекотели: **прасе** (*захилил се като печено прасе*); **кокошка** (*сладък//благ като печена кокошка*); **заек** (*сух като печен заек*); **рак** (*червен като печен рак; сух като печен рак; червен като печен рак; изчервявам се като печен рак; добре ми е като рак на въглени*).

III. УС с опорни думи в компаратума, свързани с **пърженето**, досега не са регистрирани. Нито един подобен случай не е отбелязан и от Кювлиева в монографията, специално посветена на УС. Този факт е от изключително важно

значение, като се има предвид, че в кулинарната история в България и на Балканите приготвянето на храни чрез пържене се появява най-късно. Въпреки че сега са налице множество названия, в които вече е отразен и този начин на приготвяне на храни (срвн. *забѣла, лѣда, тук, претѡп* – всички със значение ‘разтопена мазнина от тлъсто, много мазно месо, получено предимно чрез пържене’), подобни наименования не са успели да се настанят в УС.

Очевидно образите от сравняваната част имат не само общобългарски характер чрез изразяваните родови понятия, които отразяват, но са и много старинни. Макар че в УС може да се открият и вариантни форми, като че ли у тях инвариантността и стабилността са водещи. Затова са наречени и **устойчиви сравнения**.

Като се има предвид, че обектът за сравнение трябва да е широко познат, Кювлиева (Кювлиева/ Kyuvlieva 1986: 44-45) отбелязва с основание: „Тъкмо тази особеност е типична за една част от УС. Като обект за сравняване народът е избрал именно твърде познати предмети, които във висока степен притежават сравнявания признак, присъщ на тяхната природа. Неслучайно, в голям брой УС обектът за сравняване е потърсен от най-близката среда на българина... Сравнението не би могло да придобие устойчив характер, ако обектът за сравнение не е добре познат (това условие е задължително за естествените, натуралните УС). Добър пример за възникването на фразеологичните единици в езика на народа ни дава писателят Й. Радичков.“

Тези лингвистични виждания на авторката напълно хармонират с написаното от големия български социолог и антрополог Иван Хаджийски (Хаджийски / Hadzhiyski 1974: 78), който очертава и по-нататъшната роля на сравненията у народа: „**Сравнението и уподобяването** бяха изходна точка на действията на първобитния човек, те ръководеха неговото въздействие върху силите на света, неговото причиняване. Той мислеше, че със **сравняване и уподобяване прави причиняване**. На Ивановден всеки се „баня“, за да бъде цялата година „здрав като дрян, весел като здравец, прав като кукуряк“. Сред анализираните кулинарни УС в предложеното изследване особено място заемат сравненията с **хляба** и **боба** като основни храни на трапезата на българина. На тях културоложки също обръща специално внимание Иван Хаджийски (Хаджийски / Hadzhiyski 1974: 68-69). Култът към хляба е свързан с неговото обожествяване. Настъпването на хляб е престъпление. Падне ли парче хляб на земята, то се взема и се целува (за прошка). С мръсни ръце хляб не се пипа, не се меси, не се яде. Той е основната храна на българина и в делник, и в празник. „Изкарвам си хляба“, „търся си хляба“ означава ‘работя’ и съответно ‘търся си работа’. „Момата не иска дюлгерин, а чифчия (земяделец), защото: дюлгерин яде спукан просеник... и рядка коприва. Чифчия яде бели самуни... чести бобове“.

Сега вече е трудно да се проумее значението на старата индоевропейска (и славянска) дума **боб**, която има и мн.ч. **бобове**. В миналото, преди два-три века, т.е. преди късното пренасяне на фасула от Новия свят с нея са били назовавани всички кръгли цветове и плодове на пеперудоцветните растения от семейство бобови: *грах, леща, бакла* и др., т.е. родовото название **боб** се е превърнало във видово и е започнало

да номинира и американския фасул. Нещо повече, кръглата форма на картофите, също късно пренесени от Новия свят, е дала основание в някои северни български диалекти те да бъдат назовани дори като **влашки боб**.

Всички тези размествания на названията, свързани с традиционната българска кухня, идват да ни покажат, че от много векове преди нашето съвремие с доминирането на растителните храни (хляба и бобовите растения), както и с минималната употреба на месо (само по празниците) старата кухня е била изключително диетична, с което се обяснява и дълголетието на нашите предци.

Връзката между културологията и лингвистиката разкрива необозрими възможности за опознаването на миналото и предвиждане на бъдещето. В този смисъл и анализът на устойчивите сравнения с традиционен кулинарен елемент във фразеологичното ядро придобива изключително важно документално и футурологично значение.

Цитирана литература/References

Вакарелски 1974: Вакарелски, Хр. *Етнография на България*. София: Наука и изкуство. (Vakarelski 1974: Vakarelski, Hr. *Etnografia na Bulgaria*. Sofia: Nauka i izkustvo)

Кочева 2015: Кочева, А. *Контрастносемантични устойчиви сравнения с анималистичен лексикален компонент в български и словенски език*. – В: Славистиката и българистиката днес: въпроси, идеи, посоки. Благоевград: Неофит Рилски. (Kocheva 2015: Kocheva, A. *Kontrastnosemantichni ustoychivi sravnenia s animalistichen leksikalen komponent v balgarski i slovenski ezik*. – V: Slavistikata i balgaristikata dnes: vaprosi, idei, posoki. Blagoevgrad: Neofit Rilski.)

Кочева 2017: Кочева, А. *Еднакви градуалносемантични устойчиви сравнения с анималистичен лексикален компонент в български и словенски език*. В: „Езикът на науката и науката за езика”. – В: Юбилеен сборник в чест на чл.-кор. Мария Попова. София. (Kocheva 2017: Kocheva, A. *Ednakvi gradualnosemantichni ustoychivi sravnenia s animalistichen leksikalen komponent v balgarski i slovenski ezik*. V: „Ezikat na naukata i naukata za ezika”. – V: Yubileen sbornik v chest na chl.-kor. Maria Popova. Sofia.)

Кочева 2019: Кочева, А. *Наративни устойчиви сравнения с анималистичен лексикален компонент в български и в словенски език*. В: Лингвистични проблеми. Благоевград: Неофит Рилски. (Kocheva 2019: Kocheva, A. *Narativni ustoychivi sravnenia s animalistichen leksikalen komponent v balgarski i v slovenski ezik*. V: Lingvistichni problemi. Blagoevgrad: Neofit Rilski.)

Кювлиева 1986: Кювлиева, В. *Устойчивите сравнения в български език*. София: БАН. (Kyuvlieva 1986: Kyuvlieva, V. *Ustoychivite sravnenia v balgarski ezik*. Sofia: BAN)

Маринов 1994: Маринов, Д. *Народна вяра и религиозни народни обичаи*. София: БАН. (Marinov 1994: Marinov, D. *Narodna vyara i religiozni narodni obichai*. Sofia: BAN.)

Маркова 2011: Маркова, М. *Храна и хранене: между природа и култура*. София: Марин Дринов (Markova 2011: Markova, M. Hrana i hranene: mezhdru priroda i kultura. Sofia: Marin Drinov)

Судоплатова 1979: Судоплатова, М.Н. *Устойчивые компаративные сочетания и компаративная фразеология*. – В: Современная русская лексикография. Ленинград. (Sudoplatova 1979: Sudoplatova, M.N. Ustoychivye komparativnyye sochetania i komparativnaya frazeologia. – V: Sovremennaya russkaya leksikografia. Leningrad)

Хаджийски 1974: Хаджийски, Ив. *Бит и душевност на нашия народ*. Т. II. София: Български писател. (Hadzhiyski 1974: Hadzhiyski, Iv. *Bit i dushevnost na nashia narod*. T. II. Sofia: Balgarski pisatel.)

Traditional culinary terms as a phraseological core of sustainable comparisons in Bulgarian

Ana Kocheva

Institute for Bulgarian Language "Prof. Lyubomir Andreychin"

anak@abv.bg

Abstract: The folk culinary terminology is associated primarily with the lifestyle, the material and spiritual culture of the Bulgarians, with the people's worldview and religious beliefs, but it also has its own linguistic dimensions. Culinary vocabulary can be a part of the phraseological core of sustainable comparisons. The proposed new circle of traditional culinary support words (phraseological cores) on the right side of the MB, i.e. of the comparator, is made up of divisions based only on the three main ways of special thermal processing (cooking, baking, frying). It is tailored to the origin (vegetable or animal) of the food. It paints an interesting picture that confirms ethnocultural observations of the historical development of food processing.

Keywords: *culinary names, phraseological core, sustainable comparisons*

Ana Kocheva

Institute for Bulgarian Language

"Prof. Lyubomir Andreychin"

Bulgarian Academy of Sciences 52,

Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17

Sofia 1113, Bulgaria